

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ОЛЬВІІ

Релігійні уявлення населення стародавнього Північного Причорномор'я ще дуже мало досліджені. В загальних рисах вони схожі з релігією метрополії. Однак у зв'язку з особливими умовами життя відзначаються певною своєрідністю.

Міфологія була частиною ідеології раннього суспільства. Тому її вивчення дуже важливе для дослідження всього комплексу історичних явищ і процесів. На певному етапі міфологія відображала і певні історичні події, позиції різних класів у них тощо. Для стародавніх греків у їх міфах і переказах жили герої і боги. Вони діяли відповідно з обставинами та інтересами суспільних верств. Тому важливо простежити історію культів у різні історичні періоди. Так, на прикладі культу Аполлона можна бачити, як змінювалось його значення в різні періоди життя греків. У міфах гомерівського часу та архаїки спостерігається грізне солярно-хтонічне божество, яке істотно відрізняється від бога епохи класици та еллінізму.

У легенді про аргонавтів, що відображала передколонізаційний період і раннє знайомство греків з Чорним морем, Аполлон відіграє роль натхненника і керівника. Саме в Мілеті до древнього міфа про божественний корабель добавилися мотиви, зв'язані з Чорним морем¹. У період великої грецької колонізації культ Аполлона став своєрідним прапором елементів, які здійснювали цей рух. А це були, в основному, демократичні верстви полісу.

Під егідою Аполлона були засновані відомі нам мілетські колонії, в тому числі і Ольвія. Тому вивчення цього культу в Північному Причорномор'ї має велике значення. Питанню про культу круга Аполлона в Ольвії присвячено лише кілька праць². Хірст та І. І. Толстой, які досліджували це питання, вважали, що релігія колоній цілком перенесена з метрополії і не зазнала там ніяких змін протягом цілого, в усякому разі догетського, періоду. Звичайно, на ранньому етапі свого існування мілетська колонія Ольвія в основному повторювала свою метрополію. Це стосується і культового життя міста. Найголовнішими богами Ольвії були Аполлон, Зевс, Афіна, Афродіта, Гермес та ін. За невеликим винятком тих же богів виявляємо і в Мілеті. Однак цей ольвійський пантеон відзначається і помітною своєрідністю. По-перше, для греків кожне божество в його даному прояві було чимось оригінальним. Тому ольвійський Аполлон відрізняється від пантікапейсько-

¹ С. Robert, Griechische Heldensagen, III, 1921, стор. 759 і далі.

² И. И. Толстой, Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии, ЖМНП, январь 1904; його ж, Врач и Дельфиний, ИАК, вып. 14; Хирст, Ольвийские культы, ИАК, вып. 27.

го, мілетського та інших. Але все-таки це був Аполлон в його широкому розумінні, з його різноманітними властивостями. Те ж саме стосується і культів Зевса, Артеміди та ін. По-друге, культу колоній треба розглядати у їх розвитку в часі. Вони мали різний вигляд у різні періоди існування міста. Крім того, переважання того або іншого культу якоюсь мірою відображало своєрідність життя полісу. На жаль, для розгляду культів з цієї точки зору поки що маємо дуже уривчасті відомості і можемо робити тільки припущення.

Перші колоністи привезли в Північне Причорномор'я свої релігійні уявлення і культу. Мілетська релігія являє собою релігію грецьку, але в ній позначилися малоазійсько-карійські риси, властиві культу догрецького населення цього району. В цій релігії Аполлон був головним божеством, причому першорядну роль відігравали дві його іпостасі — Дельфіній і Дідімський. До того ж круга божеств належить і сестра Аполлона — Артеміда, своєрідна малоазійсько-грецька богиня, відома в Мілеті і в Північному Причорномор'ї. Артеміда Дельфінія існувала в Мілеті, Артеміда Ефеська — в Малій Азії і Пантікапеї, Артеміда Тавропола — в Херсонесі. При відкритті розкопками ранніх шарів Мілета було виявлено жіночу фігуру без голови з написом ΑΡΤΕ³, за своїми стилістичними особливостями подібну до дідімських фігур. Вважають, що вона могла перебувати в спеціальному святилищі богині. Крім того, Артеміді був присвячений великий вівтар у Дельфініоні, поряд з вівтарями Гекаті і Зевсу⁴. На монетах Мілета зустрічається фігура Артеміди⁵. Про значну роль цього культу свідчить і наявність місяця Артемісіона в Мілеті⁶. Крім Артеміди Дельфінії, в Мілеті поклонялись і Артеміді Піфії — провісниці. Той же культ ми зустрічаємо і в Аполлонії⁷.

Для нас особливий інтерес становить культ Дельфінія, бо саме він відігравав основну роль у релігійному житті Ольвії раннього часу. В архаїчний період цей культ був широко відомий і дуже популярний і в малоазійській, і в материковій частинах Греції. Такі «спеціалізовані божества» з'явилися на дуже ранньому етапі розвитку грецької релігії, коли з культом якогось божества був зв'язаний певний предмет або тварина. Аполлону на початку його існування в різних місцях поклонялися то у вигляді тварин, то рослин, то просто косанів. Відповідно він мав і різне значення. Пізніше розвинулись різні варіанти божеств з своїми особливими функціями. Дельфіній був колись самостійним божеством⁸. Потім попередника Аполлона шанували у вигляді дельфіна. Він заспокоював бурю на морі, захищав мореплавців, допомагав благополучному закінченню подорожі. Таке явище спостерігалось, в основному, в приморських місцевостях і в дуже ранній час, можливо, ще в період матриархату і хеттського Arullunasa, явного предка малоазійського Аполлона⁹. В процесі історичного розвитку зростало значення культу Аполлона. Поступово дельфін став просто його супутником, а його назва — одним з найменувань всемогутнього бога. Аполлон Дельфіній — грецьке божество малоазійського походження. Він відомий у районі Мілета ще до VI ст. до н. е., до якого належать знахідки в мілетському Дельфініоні. Крім Малої Азії, культ Дельфінія відомий на Криті, в Дельфах та інших місцевостях материкової Греції. Але сюди його культ був принесений ззовні, про що свідчать гомерівські

³ Sitzungbericht Pr. Akad. d. Wissenschaft, Berlin, 1901, стор. 911.

⁴ Th. Wiegand, Milet, Berlin, 1914, III, стор. 153, 154.

⁵ B. V. Head, British Museum Catalogue of Greek Coins, Ionia, London, 1892, стор. 178.

⁶ F. Wilabel, Die Ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, стор. 83, 88.

⁷ Т. Н. Блаватская, Западно-понтійские города в VII—I вв. до н. е., М., 1952, стор. 210.

⁸ А. Ф. Лосев, Античная мифология, М., 1957, стор. 277.

⁹ Там же, стор. 270.

джерела¹⁰. Святилища Аполлона Дельфінія були в містах, в економічному житті яких морська торгівля відігравала важливу роль — в Мілеті, Афінах, Хіосі, Халкіді та ін. В часи формування грецьких полісів Аполлон Дельфіній вважався божеством фактично на всіх прибережних територіях Греції.

Поширення Аполлона Дельфінія з Малої Азії через Крит у материкову Грецію підтверджується й іншими історичними міркуваннями. Факт зв'язку анатолійського і критського населення ще з епохи енеоліту і переселення груп анатолійців на Крит вже встановлений і підтверджений археологічними і філологічними даними. Можна говорити про ранню появу Дельфінія на Криті. Звідси він з'явився і в материковій Греції, пантеон божеств якої найтісніше зв'язаний з Критом.

Культ Дельфінія — це культ самого Аполлона; він нерозривно з ним зв'язаний. Оскільки Аполлон скрізь претендував на перші місця, Дельфінії в грецьких полісах були найважливішими святилищами, де звичайно поклонялися головному божеству — Аполлону Дельфінію та іншим божествам, найчастіше Артеміді, а також Зевсу, Гекаті. Але в деяких полісах грецького світу цей культ мав виняткове значення — йдеться про Мілет, Кносс тощо¹¹. В цих містах у святилищах Дельфінія містилось і міське зібрання найважливіших державних документів і декретів. У Мілеті культ Аполлона Дельфінія мав державне значення. Йому присвячене прекрасне святилище з великим вівтарем у центрі і маленькими поруч. У святилищі було зібрано велику кількість державних написів. При пограбуванні Мілета персами Дельфініону було завдано серйозної шкоди, але до нас дійшли окремі пам'ятки цього культу VI ст. до н. е.¹²

Відправлення культу мілетського Аполлона Дельфінія в основних своїх рисах не відрізнялось від такого в інших містах Греції. На честь бога влаштовувались спеціальні гімнастичні змагання, йшла урочиста процесія з Дельфініона в Дідіми, до місцеперебування іншого Аполлона, дідімського пророка, зв'язаного з місцевими догрецькими божествами. По дорозі ставилися спеціальні кубічні вівтарі Гекаті, які увінчувались квітами і окроплялись вином. У Мілеті Аполлон Дельфіній якимось зв'язаний з Гекатою — в Дельфінії є її вівтар (одночасно з вівтарем Артеміди Дельфінії), їй приносять і жертви¹³. Можливо, культ Гекати зв'язаний не стільки з самим Аполлоном, скільки з Артемідою, проте поклоніння Гекаті можна пояснити і древнім хтонічним характером самого божества Аполлона.

В урочистій процесії брало участь усе населення полісу, а очолювали її жерці Аполлона, члени спеціального священного союзу мольпів. Вони співали свої пеани перед статуєю Гекати, на горі для німф і Гермесу, якому присвячуються і жертвні тварини.

Жерці Аполлона Дельфінія, мольпи, очевидно, відігравали в Мілеті далеко не останню роль. Їх вплив особливо посилювався в період колонізації, тому що культ Дельфінія VIII—VI ст. до н. е. в Мілеті — це не тільки головний культ міста, а й культ колонізації і морської торгівлі, найважливіших моментів, від яких залежало економічне благополуччя міста.

Як уже відзначалося, Аполлон став головним божеством усіх північно-понтійських колоній. Найчастіше він тут відомий у трьох своїх іпостасях — Дельфінія, Лікаря і Простата. В Північному Причорно-

¹⁰ Гомер, Гимни, II, *Hymni Homerici*, Leipzig, 1887, 315—318. Тут розповідається про те, що Аполлон з'явився критянам спочатку у вигляді дельфіна, а потім наказав шанувати себе у вигляді Аполлона Дельфінія.

¹¹ Pauly—Wissowa—Kroll, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Bd. IV, Stuttgart, стор. 2513—2515.

¹² Th. Wiegand, *Milet*, III, стор. 408, Berlin, 1914.

¹³ Там же, стор. 153.

мор'ї цей культ відзначається в Ольвії, на Боспорі і на Кавказькому узбережжі. В Пантікапеї виявлений храм Аполлона, в написах часто зустрічаються присвяти Аполлону Лікарю, в Гермонассі знайдено присвятний напис Аполлону Лікарю і Аполлону Дельфінію, який належить до часів Спартоکیدів. У Гермонассі були і святилища цих богів ¹⁴.

Уже давно вчені, які вивчали історію Ольвії, висловлювали думку про те, що тут, безперечно, мав місце культ Аполлона Дельфінія ¹⁵. Про величезне значення культу Аполлона взагалі в Ольвії свідчать і численні пам'ятки епіграфіки. В цих написах здебільшого йдеться про Аполлона Простата, але вони відносяться до II—III ст. н. е. Більш ранні дані свідчать про наявність тут культу Аполлона Дельфінія. Досі відомості про нього обмежувались написами не раніше III ст. до н. е., але в останні роки можна з певністю говорити про V і IV—III ст. до н. е. ¹⁶ Усі написи звичайно зроблені на статуях. На п'єдесталі статуї III ст. до н. е. вирізьблена присвята жерцю Аполлона Дельфінія Діонісію ¹⁷. Відома згадка про Дельфінія ще на одній базі, яка погано збереглася. Існує припущення, що наприкінці своєї діяльності жерці ставили Аполлонові подячні статуї ¹⁸.

Відомо, що храм Аполлона в Ольвії був розташований на території римської цитаделі. Б. В. Фармаковський тут відкрив значну кількість матеріалів, які свідчать про культ Аполлона Простата ¹⁹. До 1951 р. ніяких інших відомостей не було, а в цьому році пощастило виявити декрет II ст. до н. е., в якому згадується храм і святилище Аполлона (*ἱερόν*). Тоді ж було знайдено і уламок напису на постаменті статуї «МОЛ... АПО», який означає, що Молпагор присвятив у V ст. до н. е. статую Аполлону Дельфінію ²⁰. Є й археологічні підтвердження існування його культу: на агорі відкрито залишки храму IV—II ст. до н. е., який вважають присвяченим Аполлону Дельфінію. Цікавий не тільки факт відкриття храму, а й те, що на цій ділянці виявлено жертovníки, які відносяться, безперечно, до більш раннього часу ²¹.

Храм Аполлона Дельфінія був розташований на священній ділянці агори, поруч з храмом Зевса, і на тому місці, де було знайдено найбільше декретів. На цій ділянці було розкрито багато ям з керамічними уламками, на яких часто зустрічаються графіті, присвячені Дельфінію, разом з присвятами Зевсу і Афіні ²². До V ст. до н. е. відноситься напис про якогось Дельфінія, знайдений на ольвійській агорі в 1954 р., з розміщенням літер стойхедон. Датування не викликає сумнівів. Тут же знайдено і керамічний уламок графіті, де ясний тільки елітет Дельфінія. Жертovníки на місці храму Аполлона були, безперечно, його попередниками і могли належати до того ж культу. Поки що в нашому розпорядженні немає істотних архітектурних залишків на агорі, які б відносилися до VI ст. до н. е. Однак керамічний матеріал дає можливість з певністю твердити, що ця територія освоювалась на ранньому етапі існування Ольвії. На ділянках з найбільш раннім матеріалом (АГД, НГФ) не виявлено ніяких залишків культових споруд. Найраніші пам'ятки тут представлені керамічним матеріалом і фрагментарними залишками стін. Але перші мілетяни, засновники Ольвії,

¹⁴ В. Д. Блаватский, Строительное дело Пантікапея, МИА, № 56, М., 1957, стор. 28—29; JOSPE, II, № 6, 10, 15.

¹⁵ И. И. Толстой, вказ. праця; Хирст, вказ. праця.

¹⁶ А. Н. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора, СА, 1958, № 4, стор. 134.

¹⁷ IOSPE, 1², № 106.

¹⁸ IOSPE, 1², № 163.

¹⁹ И. И. Толстой, Врач и Дельфиний, ИАК, вып. 14; Б. Ф. Фармаковский, Отчет о раскопках в Ольвии в 1905 г., ОАК за 1905 г., стор. 1—35.

²⁰ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, М., 1956, стор. 103—105.

²¹ А. Н. Карасев, Е. И. Леви, вказ. праця, стор. 135.

²² Там же, стор. 134.

не могли обійтися без культового місця. Тому на одній з ділянок агори вони і спорудили тимчасові жертovníки Аполлону Дельфінію. Пізніше на цьому місці було споруджено великий храм. Можливо, тому ж Аполлону був присвячений і великий вівтар V ст. до н. е.

В Ольвії, як і в Мілеті, поруч з храмом Аполлона було знайдено багато фрагментів почесних декретів і присвятних написів. Подібне спостерігається і в Істрії, і в Аполлонії. Отже, в цих місцях у святилищах Аполлона знаходилися державні архіви. Про державне значення культу свідчить і наявність в Істрії епонімії по жерцях Аполлона. Важливим і цікавим є питання про дельфінчиків і зображення дельфіна на монетах Ольвії та Істрії. Ще В. В. Голубцов висловив думку, що дельфінчики є атрибутом Аполлона Дельфінія²³. Мідні дельфінчики зустрічаються в Ольвії скрізь, причому досить значну їх кількість знайдено в культових ямах навколо храму Аполлона. Серед дельфінчиків є екземпляри, які відносяться до кінця VI — початку V ст. до н. е. На деяких зустрічається напис АΡΙΧΟ²⁴. Відомі також архаїчні монети Ольвії кінця VI — початку V ст. до н. е. із зображенням голови Афіни і дельфіна. Поєднання орла і дельфіна зустрічається і на малих ассах початку V ст. до н. е., на лицьовому боці яких зображено Горгону. Монети з дельфіном і написом зустрічаються і в II ст. до н. е. Можна констатувати, що зображення дельфіна в тому чи іншому варіанті пройшло через усю ольвійську чеканку. Можливо, це зображення дельфіна і підтверджує державне значення культу Аполлона Дельфінія.

Емблема орла і дельфіна є не тільки в Ольвії, а й в інших мілетських колоніях. У Сінопі відоме клеймо з такою емблемою і написом. Б. Н. Граков відносить ці клейма до найраніших сінопських клейм²⁵. На мідних монетах Істрії є емблема міста — орел на дельфіні²⁶.

Культ Аполлона Дельфінія в Ольвії був типовим грецьким культом. При храмі Аполлона знаходилися його жерці, які були і епонімами. В кінці свого жрецтва вони часто ставили своєму божеству подячну статуї з присвятними написами. Жерці, очевидно, відігравали важливу роль у житті Ольвії. Серед імен жерців Аполлона Дельфінія зустрічаємо чисто грецькі імена (Діонісій, Молпагор та ін.). Цікаво, що ім'я Молпагора знаходить собі найближчі аналогії в Мілеті. Це ім'я також має щось спільне з найменуванням союзу мольпів. Можливо, що і в Ольвії жерці Аполлона були об'єднані у спеціальний священний союз²⁷.

Культ Аполлона Дельфінія був головним державним культом догетської Ольвії. Цей бог вважався головним захисником та заступником міста, що підтверджує імовірна епонімія по жерцях Аполлона, спорудження великого храму, наявність численних державних декретів поблизу від храму тощо. Аполлону приносили в жертву вино і тварин, робили священні узливання і спалювання; а присвятний посуд і грошові дари складали у спеціальні ями.

Поступово роль Дельфінія стає менш значною і поступається місцем іншій іпостасі Аполлона — Простату. Це могло статись і у зв'язку з економічними змінами в житті міста. Колонізаційне і морське божество відходить на другий план з посиленням інших сторін господарського життя полісу — ремесла і сільського господарства. Особливо

²³ В. В. Голубцов, Монеты Ольвии по раскопкам 1905, 1908 гг., ИАК, вып. 51, стор. 75.

²⁴ А. И. Фурманская, Ассы из раскопок Ольвии 1948 г., КСИА, № 3, К., 1954, стор. 60.

²⁵ Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1923, стор. 118.

²⁶ Т. Н. Блаватская, вказ. праця, стор. 202, 203, рис. 31.

²⁷ Згадка про фіасів, пов'язаних з іншими кльцями, є в написах з Ольвії, див. А. А. Белецкий, Греческая надпись на базе статуи из Ольвии, ВДИ, 1955, № 2, стор. 185, 190.

важливу роль Аполлон Простат відігравав у післягетській Ольвії. Він широко відомий з епіграфічних пам'яток II—III ст. н. е., але, безперечно, цей культ мав місце і в більш ранній час. Очевидно, життя післягетської Ольвії було настільки небезпечним, що виявилась необхідність заступництва такого всемогутнього божества, як Аполлон.

З початку II ст. до н. е. в Ольвії ясно видно посилення значення і ролі скіфо-сарматських елементів. Одночасно Дельфінії поступається місцем Аполлону Простату. В його культі певну роль відіграють місцеві елементи. Серед імен жерців Аполлона Простата трапляються скіфо-сарматські імена²⁸. Аполлон втрачає своє головне значення, йому поклоняються поряд з іншими божествами. Він стає переважно покровителем військових сил міста з колегією стратегів на чолі.

Про друге божество круга Аполлона в Ольвії — Артеміду маємо дуже уривчасті відомості. Існує напис на честь Тімо, жриці Артеміди²⁹. Існування жриць вимагає якщо не святилища (її могли шанувати і в святилищі Аполлона), то, в усякому разі, спеціального полісного культу. Якщо виходити із загальної схожості календарів Ольвії і Мілета, то можна припустити тут наявність місяця Артемізіона, а отже і спеціального свята Артеміди. Однак ми нічого не можемо сказати про те, якій саме Артеміді поклонялися ольвіополіти. В Північному Причорномор'ї відомі Артеміда Агротера (Тамань, Фанагорія, IV ст. до н. е.), Артеміда Ефеська (Пантікапей, VI ст. до н. е.). Можливо, на ранньому етапі в Ольвії, як і в Мілеті, існували культу Артеміди Дельфінії та Аполлона Дельфінія. Обидва ці культу були здебільшого зв'язані з колонізаційним рухом греків.

Таким чином, у період колонізації та освоєння території майбутньої Ольвії мілетські колоністи принесли сюди і найголовніші свої божества, які у себе на батьківщині мали змішаний характер. В Мілеті спостерігаються божества, які своїм походженням завдячують Малій Азії. Ті ж боги перейшли і в мілетські колонії. В Ольвії спочатку не помічається місцевого впливу на релігійні уявлення. Тільки пізніше, можливо, в кінці догетського періоду, коли зростають зв'язки з негрецьким населенням хори, елементи їх релігії позначились і на релігії Ольвії. Однак вони не залишили тут такого помітного сліду, як в інших місцях — Мілеті, Істрії та ін.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

КУЛЬТ АПОЛЛОНА В ОЛЬВИИ

Резюме

Культ Аполлона играл большую роль в идеологической подготовке и осуществлении колонизационного движения древних греков. Под его эгидой были основаны известные нам милетские колонии. Особое значение имел культ Аполлона Дельфиния — главного божества Милета. Во времена формирования греческих полисов культ Аполлона Дельфиния был распространен на всех прибрежных территориях Греции. В Ольвии он появился с первыми колонистами-милетянами, имел здесь государственное значение и был главным культом в догетское время. Постепенно Дельфиний уступает место Аполлону Простату, который известен в Ольвии во II—III вв. н. э., однако мог существовать и раньше. Аполлон Простат был покровителем военных сил города.

²⁸ IOSPE, I, № 50, 57, 58.

²⁹ IOSPE, I³, № 190.